

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/36111> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Koffeman, Nelleke Renate

Title: Morally sensitive issues and cross-border movement in the EU. The cases of reproductive matters and legal recognition of same-sex relationships

Issue Date: 2015-11-04

EXECUTIVE SUMMARY (IN DUTCH)

MOREEL GEVOELIGE ONDERWERPEN EN GRENSOVERSCHRIJDEND VERKEER IN DE EU

VOORTPLANTINGSVRAAGSTUKKEN EN WETTELIJKE ERKENNING VAN RELATIES TUSSEN PERSONEN VAN GELIJK GESLACHT

Binnen de Europese Unie (EU) bestaat aanzienlijke verscheidenheid ten aanzien van moreel gevoelige onderwerpen als abortus, kunstmatige voortplanting, draagmoederschap en wettelijke erkenning van relaties tussen personen van gelijk geslacht. Terwijl in de twintigste eeuw steeds meer bevoegdheden zijn overgedragen naar supranationale organisaties zoals de EU, is een aantal bevoegdheden van oudsher bij de staten gebleven. Voornoemde moreel gevoelige onderwerpen betreffen bij uitstek rechtsgebieden waarbinnen normstelling eerst en vooral op het nationale niveau plaatsvindt. Het wordt veelal geacht aan staten te zijn om te beslissen of zij – bijvoorbeeld – abortus op niet-medische gronden of draagmoederschap toestaan en of koppels van gelijk geslacht kunnen trouwen of kinderen kunnen adopteren.

Hoewel er geen sterke mate van Europese regulering op deze terreinen bestaat en bovendien de bestaande diversiteit over het algemeen op Europees niveau wordt erkend, is er niettemin een zeker potentieel voor Europese regulering. De EU heeft namelijk bevoegdheden op terreinen die dicht raken aan en soms zelfs nauw verbonden zijn met voorplantingskwesties en wettelijke erkenning van relaties tussen personen van gelijk geslacht. Bovendien vallen diverse van deze moreel gevoelige onderwerpen binnen de reikwijdte van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM), bijvoorbeeld onder het recht op respect voor privéleven van artikel 8 EVRM. Er is dus (potentieel voor) (indirecte) Europese invloed op deze terreinen.

Grensoverschrijdend verkeer binnen de EU voegt bovendien een nieuwe dimensie toe aan dit in zichzelf al complexe beeld. Grensoverschrijdend verkeer is een gegeven binnen de EU: mensen bewegen zich door de EU om diverse redenen, niet zelden economische redenen. Dergelijke mobiliteit wordt mogelijk gemaakt en gestimuleerd door de EU vrij verkeersregels, die onder meer het vrij verkeer van personen en de vrijheid diensten te ontvangen in andere EU lidstaten omvatten. Onderling afwijkende regimes in bovengenoemde moreel gevoelige onderwerpen kunnen dergelijk verkeer hinderen; zij kunnen mensen beperken in hun mobiliteit of hen afschrikken gebruik te maken van hun vrij verkeersrechten. Koppels van gelijk geslacht kunnen bijvoorbeeld ontmoedigd zijn om naar een andere lidstaat te verhuizen als zij daar geen mogelijkheid hebben tot wettelijke erkenning van

hun relatie. Tegelijkertijd kunnen verschillen tussen de regimes van landen op deze terreinen ook juist de directe aanleiding zijn voor grensoverschrijdend verkeer, omdat mensen uit staten met restrictievere regimes de mogelijkheden, rechten en aanspraken van lidstaten met meer liberale regimes wensen te genieten. Hier kan bijvoorbeeld gedacht worden aan vrouwen uit lidstaten met strenge abortuswetgeving die voor een abortus naar een lidstaat met liberalere regelgeving gaan.

Dergelijk grensoverschrijdend verkeer en de bestaande beperkingen daarop maken niet alleen de verschillen tussen de staten op deze terreinen zichtbaar, zij impliceren onder meer ook dat staten in toenemende mate geconfronteerd worden met (de gevolgen en effecten van) de regimes van andere staten. Dit gebeurt bijvoorbeeld omdat koppels van gelijk geslacht die in de ene EU lidstaat wonen, om erkenning vragen van hun in een andere staat gesloten huwelijk, of omdat vrouwen of koppels die een bepaalde reproductieve behandeling hebben ondergaan in een andere lidstaat, terwijl die behandeling in eigen land wettelijk niet is toegestaan, bij thuiskomst om vergoeding vragen van de kosten van die behandeling onder de ziektekostenverzekering. Dergelijke confrontaties vragen doorgaans om een (juridisch) antwoord van de betrokken staten, of ze nu als thuisland of als gastland of beide fungeren.

Dit proefschrift verkent deze grensoverschrijdend verkeersdimensie van moreel gevoelige onderwerpen in de Europese Unie. Het geeft een overzicht van trends en ontwikkelingen in nationaal en Europees recht in moreel gevoelige kwesties en geeft inzicht in de belangen die daarbij spelen en de dynamieken die zich in zowel interne als grensoverschrijdende situaties voordoen.

TWEE THEMATISCHE CASESTUDY'S EN VIJF RECHTSSTELSELS

De basis van dit onderzoek bestaat uit twee thematische casestudy's: één over voortplantingsvraagstukken (Casestudy I) en één over wettelijke erkenning van relaties tussen personen van gelijk geslacht (Casestudy II). Deze casestudy's concentreren zich op vijf rechtsstelsels; drie nationale stelsels – Ierland, Duitsland en Nederland – en twee Europese stelsels of systemen, namelijk de EU en het EVRM. De casestudy's zijn gekozen omdat zij bij uitstek moreel gevoelige onderwerpen en dus politiek gevoelige kwesties betreffen, ten aanzien waarvan de EU lidstaten lange tijd verschillende posities hebben ingenomen en dat nog steeds deden toen dit onderzoek werd aangevangen in 2009 en (gedeeltelijk) tevens toen het werd afgesloten in juli 2014. Bovendien gaat het niet 'slechts' om moreel gevoelige kwesties, het betreffen ook terreinen ten aanzien waarvan mensenrechtelijke aanspraken kunnen worden gemaakt en die – belangrijk gelet op de focus van dit onderzoek – een evidente grensoverschrijdend verkeersdimensie hebben. De keuze voor de drie nationale rechtstelsels is onder meer ingegeven door het feit dat zij een zekere spreiding vertegenwoordigen in benaderingen ten aanzien van voortplantingsvraagstukken en wettelijke erkenning van relaties tussen personen van gelijk geslacht en omdat deze landen verschillende (constitutionele) profielen hebben.

De twee casestudy's hebben dezelfde opbouw. Elk bestaat uit zes hoofdstukken: vijf die de regelgeving in de vijf geselecteerde jurisdicties beschrijven (het EVRM, de EU, Duitsland, Ierland en Nederland respectievelijk) en één met conclusies voor de casestudy.

CASESTUDY I – VOORTPLANTINGSVRAAGSTUKKEN

Casestudy I over voortplantingsvraagstukken omvat drie onderwerpen: abortus, medische geassisteerde voortplanting en draagmoederschap. Voor ieder van deze onderwerpen onderzoeken de vijf basishoofdstukken van Casestudy I (hoofdstukken 2 tot en met 6) voor de betreffende Europese en nationale stelsels welke regelgeving er al dan niet bestaat en hoe deze zich over de tijd ontwikkeld heeft. Ter vergroting van het begrip van deze regelgeving en – waar relevant – de debatten in politiek en de rechtswetenschap over deze vaak controversiële onderwerpen, wordt allereerst een algemeen (constitutioneel) kader geschetst. Een korte inleiding wordt gegeven op prominente rechten in de relevante rechtsstelsels (bijvoorbeeld de bescherming van het ongeboren kind in het Ierse recht), alsook op een selectie van thema's en – in het geval van de EU – bevoegdheden die van centraal belang zijn in de casestudy. Vervolgens zet ieder van deze hoofdstukken uiteen of de relevante voortplantingsbehandelingen wettelijk zijn toegestaan en gereguleerd en zo ja, onder welke voorwaarden er een recht op toegang tot deze behandelingen bestaat. Bij de bespreking van de nationale regelgeving ten aanzien van draagmoederschap wordt ook besproken of en in hoeverre wensouders ouderschapsrechten kunnen krijgen over een kind dat in het kader van een draagmoederschapsovereenkomst is geboren. De bespreking van regulering van medische geassisteerde voortplantingsbehandelingen in de vijf rechtsstelsels omvat een viertal onderwerpen: donatie van voortplantingscellen en embryo's, preïmplantatie genetische diagnostiek (PGD), geslachtsselectie en vitrificatie van eicellen.

De analyse van de interne situatie voor ieder van de rechtstelsels biedt inzicht in het soort belangen en overwegingen dat in parlementaire debatten en rechtspraak speelt of heeft gespeeld en in de wijze waarop verandering is of zou kunnen worden doorgevoerd. Het legt ook de basis voor de analyse van de grensoverschrijdende situatie, die vervolgens in ieder van deze hoofdstukken wordt uitgevoerd. Laatstgenoemde analyse begint – waar voorhanden – met enige cijfers over de omvang van het relevante grensoverschrijdend verkeer in de betreffende jurisdictie. Vervolgens onderzoekt ieder van de vijf basishoofdstukken voor het betreffende rechtstelsel hoe is en wordt omgegaan met grensoverschrijdende situaties in voortplantingsvraagstukken en hoe de stelsels zich in dit opzicht tot elkaar verhouden. Daarbij worden, onder meer, de internationaalprivaatrechtelijke regimes en de (nationale implementatie van) de EU vrij verkeerregels bestudeerd, teneinde vragen te beantwoorden als de vraag of buitenlandse geboorteakten worden erkend in internationale draagmoederschapzaken en of vrouwen die in een andere lidstaat een abortus wensen te ondergaan recht hebben op informatie over dergelijke

abortusdiensten, alsook een recht op vervolgbehandeling na terugkeer naar hun eigen staat.

Hoofdstuk 7 formuleert conclusies voor Casestudy I. Het ontwaart trends in regulering van voortplantingsvraagstukken en in wetgevingsprocessen en rechtspraak. Zo wordt in hoofdstuk 7 vastgesteld dat belangenafwegingen bij voortplantingsvraagstukken vaak uiteenlopende uitkomsten hebben gehad in de drie bestudeerde staten en dat de processen in wetgeving en rechtspraak in de staten op verschillende wijze vorm hebben gekregen. Daarnaast laat Europees recht (EU-recht en het EVRM) uitdrukkelijk ruimte voor dergelijke diversiteit in de regulering van voortplantingsvraagstukken. Staten wordt ruimte gelaten om eigen principiële keuzes te maken in deze moreel gevoelige en ethische kwesties en ze zijn vrij om bepaalde praktijken te verbieden zolang ze de relevante belangen hebben meegewogen in hun besluitvorming en zolang hun principiële keuzes consistent zijn. Zodra een staat echter besluit op dit gebied te gaan reguleren, dan moet hij ook een effectieve bescherming van de relevante rechten en aanspraken waarborgen. Dit betekent dat staten moeten garanderen dat de toepasselijke procedures een zorgvuldige besluitvorming mogelijk maken. Behalve dergelijke verschillen zijn er ook overeenkomsten in de wijze waarop met voortplantingsvraagstukken is en wordt omgegaan in de verschillende rechtsstelsels. Over het algemeen zijn over de tijd steeds meer praktijken en behandelingen gelegaliseerd en gereguleerd, of zijn daartoe in ieder geval initiatieven genomen. Tevens is een geleidelijke ontwikkeling naar een (meer) centrale rol voor het belang van het kind duidelijk zichtbaar, hoewel in sommige gevallen de opvattingen over wat dit belang precies vereist over de tijd zijn gewijzigd. Bovendien is een ontwikkeling zichtbaar waarbij voortplantingsvraagstukken worden beoordeeld met veel aandacht voor de bijzondere omstandigheden van het geval. Zowel op Europees als nationaal niveau is er in toenemende mate aandacht voor procedures die zorgvuldige belangenafwegingen in voortplantingskwesties mogelijk maken.

Op basis van de analyse van hoofdstukken 2 tot en met 6 identificeert hoofdstuk 7 vervolgens vier categorieën ‘legal responses’ op grensoverschrijdend verkeer in voortplantingsvraagstukken. De eerste is het ‘afweren’ (‘warding off’) van de (gevolgen van) grensoverschrijdend verkeer, waarbij staten mensen ontmoedigen naar een andere staat te gaan of naar het eigen land te komen. Dergelijk afweren kan verschillende vormen aannemen, variërend van reisverboden tot – in internationale draagmoederschapszaken – het niet-erkennen van het in een ander land gevestigde juridisch ouderschap van wensouders. Een tweede ‘legal response’, accommodatie (‘accommodation’), vormt het spiegelbeeld van afweren. Deze doet zich bijvoorbeeld voor als staten ervoor kiezen informatie over buitenlandse abortusdiensten te verschaffen en medische vervolgbehandeling aan te bieden. Ten derde kunnen staten hun eigen op interne situaties toepasselijke regelgeving ook aanpassen aan die van een andere staat of andere staten waarnaartoe grensoverschrijdend verkeer plaatsvindt (‘adaptation’). Tot slot heeft grensoverschrijdend verkeer in voortplantingszaken in bepaalde gevallen ertoe geleid dat staten de bescherming van belangen die bij voortplantingsvraagstukken spelen, kunnen uitbesteden naar andere staten (‘outsourcing’). Het EHRM heeft in enkele zaken namelijk geoordeeld

dat buitenlandse behandel mogelijkheden bijdroegen aan de rechtvaardiging van de strenge regelgeving van een land.

Voor ieder van deze ‘legal responses’ analyseert hoofdstuk 7 in welke mate zij verenigbaar zijn met Europees recht of daar zelfs door worden voorgeschreven. Er is bijvoorbeeld gebleken dat het afweren van grensoverschrijdend verkeer door middel van het niet-erkennen van de juridische gevolgen van buitenlandse behandelopties of door middel van het verbieden van informatie over buitenlandse behandel mogelijkheden niet gemakkelijk gerechtvaardigd kan worden onder Europees recht, terwijl weigering van vervolgbehandeling bij terugkomst ook problematisch kan zijn. Tevens onderzoekt hoofdstuk 7 hoe de verschillend ‘legal responses’ zich tot elkaar verhouden en wat de implicaties van elke categorie van ‘legal responses’ zijn of zouden kunnen zijn voor de betrokken staten, alsmede voor de betrokken individuen.

CASESTUDY II – WETTELIJKE ERKENNING VAN RELATIES TUSSEN PERSONEN VAN GELIJK GESLACHT

Hoofdstukken 8 tot en met 12 van Casestudy II brengen in kaart wat de vijf bestudeerde rechtsstelsels bepalen ten aanzien van wettelijke erkenning van relaties tussen personen van gelijk geslacht. Daarbij is een eerste centrale vraag of koppels van gelijk geslacht (een recht op) toegang tot een vorm van wettelijke erkenning van hun relatie hebben (huwelijk of geregistreerd partnerschap) en zo ja, wat dit behelst. Ten tweede gaat de casestudy in op de ouderschapsrechten van koppels van gelijk geslacht. Daarbij worden verschillende adoptievormen behandeld, namelijk stiefouderadoptie (adoptie door de partner van de juridische en genetische ouder van een kind), ‘successieve adoptie’ (waarbij een adoptiekind wordt geadopteerd door de partner van de adoptieouder) en gezamenlijke adoptie. Tevens worden ouderschap van rechtswege en toegang tot medische geassisteerde voortplanting voor koppels van gelijk geslacht besproken.

De vijf basishoofdstukken van deze casestudy hebben dezelfde opbouw als hoofdstukken 2 tot en met 6 van Casestudy I (zie hierboven). Zij beginnen dus met een algemeen (constitutioneel) kader, gevolgd door een bespreking van het interne, respectievelijk het grensoverschrijdende plaatje. Net als in Casestudy I worden daarbij – waar relevant – ook de debatten in politiek en rechtswetenschap betrokken.

Hoofdstuk 13 concludeert voor Casestudy II dat ten aanzien van wettelijke erkenning van relaties tussen personen van gelijk geslacht binnen de Europese Unie de staten het voortouw hebben genomen en niet zozeer Europese instanties. Nationale wetgevers en bestuursorganen hebben de toon gezet en ‘Europa’ heeft over het algemeen slechts gevolgd. De Europese Hoven (het EU HvJ en het EHRM) hebben soms wel prikkjes uitgedeeld naar de nationale wetgever of rechter, maar dit was over het algemeen enkel het geval in situaties waar de eerste (principiële) stappen in de richting van wettelijke erkenning reeds op nationaal niveau waren gezet. In de rechtspraak van

het EHRM heeft burgerlijke status vaak als vehikel gefungeerd voor ongelijke behandeling van koppels van gelijk geslacht en koppels van verschillend geslacht. Slechts in gevallen waar geen sprake was van een ‘speciale wettelijke status’, heeft het EHRM een strenge toets toegepast.

Traditionele noties van het huwelijk en het gezin hebben in alle drie de staten aan gewicht ingeboet, hoewel ze niet geheel zijn verlaten. Bovendien geniet het huwelijk onder het EVRM nog altijd sterke bescherming. Daarnaast is de toegenomen erkenning en juridische bescherming van *de facto* gezinsleven gepaard gegaan met het aanvaarden van biologische verschillen tussen koppels van verschillend geslacht en koppels van gelijk geslacht en tussen koppels bestaande uit twee vrouwen en koppels bestaande uit twee mannen als rechtvaardiging voor bepaalde verschillen in behandeling van deze groepen ten aanzien van ouderschapsrechten. Ongelijke behandeling van koppels van gelijk geslacht komt dus nog steeds voor, maar er heeft een verschuiving plaatsgevonden van meer moreel beladen rechtvaardigingsgronden naar meer moreel neutrale gronden.

Over het algemeen is een gestage ontwikkeling zichtbaar naar toenemende bescherming van LHBT-rechten en zodoende ook naar toenemende wettelijke erkenning van relaties tussen personen van gelijk geslacht. Dergelijke verandering is in de meeste gevallen langzaam en geleidelijk doorgevoerd, al zijn er ook uitzonderingen van veel snellere ontwikkelingen. Het valt te verwachten dat deze lijn in de toekomst wordt doorgezet. Mogelijk neemt ‘Europa’ in sommige opzichten een meer proactieve houding. In ieder geval ligt het in de lijn der verwachtingen dat de Europese Hoven prikkjes zullen blijven uitdelen aan nationale rechters en wetgevers in dit proces van toenemende gelijkstelling van de wettelijke positie van koppels van gelijk geslacht met die van koppels van verschillend geslacht.

Ten aanzien van grensoverschrijdende situaties concludeert hoofdstuk 13 dat zich in wezen twee categorieën van ‘legal responses’ op grensoverschrijdend verkeer voordoen in Casestudy II, namelijk ‘afweren’ en ‘accommodatie’. In hun uiterste vorm zijn deze in de context van deze casestudy onverenigbaar. Echter, uit de casestudy blijkt dat verschillende niveaus van afweren en van accommodatie mogelijk zijn. In sommige gevallen hebben staten gekozen voor gedeeltelijke of voorwaardelijke accommodatie in hun omgang met grensoverschrijdend verkeer in de context van Casestudy II. Zo erkennen Ierland en Duitsland huwelijken tussen personen van gelijk geslacht enkel tot op het niveau van geregistreerde partnerschappen (‘downgrading’), terwijl buitenlandse geregistreerde partnerschappen alleen worden erkend indien ze aan bepaalde criteria voldoen. Andere categorieën van ‘legal responses’ op grensoverschrijdend verkeer die zich – hoewel slechts in beperkte mate – in deze casestudy hebben voorgedaan zijn aanpassing en terugtrekking (‘backing out’). Met terugtrekking wordt bedoeld op de situatie waarbij vrees dat andere landen de keuzes van de nationale wetgever niet zullen aanvaarden of erkennen, wordt gepresenteerd als argument tegen het toekennen van bepaalde rechten aan koppels van gelijk geslacht.

Op vergelijkbare wijze als in hoofdstuk 7, onderzoekt hoofdstuk 13 vervolgens hoe de verschillende ‘legal responses’ zich tot elkaar verhouden en wat de implicaties van iedere categorie van ‘legal responses’ zijn of zouden kunnen zijn voor de betrokken staten en individuen. Hoofdstuk 13 concludeert dat regelgeving op Europees niveau voor grensoverschrijdend verkeer in de context van deze casestudy tot dusver redelijk beperkt is gebleven. Uit de EU Vrij verkeersrichtlijn volgen wel enkele minimumverplichtingen ten aanzien van toegang en verblijf van partners van gelijk geslacht van EU-burgers, maar in het bijzonder ten aanzien van de wettelijke positie van deze koppels nadat toegang en verblijf zijn toegekend, bestaan er vooralsnog diverse open vragen. Hierbij zijn rechtspraak van het EU HvJ en/of verdere handreikingen van de EU-wetgever over de beoordelingsruimte die staten al dan niet genieten in deze kwesties, zeer gewenst.

CONCLUSIES

Het afsluitende hoofdstuk, hoofdstuk 14, bevat een synthese van de bevindingen van hoofdstukken 7 en 13, alsmede een aantal observaties over moreel gevoelige onderwerpen en grensoverschrijdend verkeer binnen de EU meer in het algemeen. Er worden parallellen getrokken en trends onderscheiden ten aanzien van belangenafwegingen en processen in wetgeving en rechtspraak in deze moreel gevoelige onderwerpen. Bijvoorbeeld, terwijl in de vijf rechtsstelsels die in dit onderzoek zijn bestudeerd, over het algemeen dezelfde belangen zijn erkend in de betreffende casestudy’s, zit er verschil in het gewicht dat daaraan wordt of is toegekend in de verschillende stelsels. Het belang van het kind heeft in beide casestudy’s een (prominente) rol gespeeld en uit beide casestudy’s is gebleken dat betrokkenheid van het belang van het (toekomstige) kind een cruciaal verschil maakt voor belangenafwegingen, met name in grensoverschrijdende situaties, zoals bij internationaal draagmoederschap. Uit beide casestudy’s komt bovendien een beginnende trend naar voren tot sterkere bescherming van relatief concrete belangen zoals het belang van het kind, in vergelijking met meer abstracte belangen als ‘het traditionele huwelijksinstituut’. Deze ontwikkeling kan ook worden geduid als een verschuiving van waarden die sterk in de maatschappij en het recht van een specifieke staat zijn verankerd naar minder beladen waarden die (meer) algemeen gedeeld en transnationaal zijn. Ten aanzien van de daadwerkelijke belangenafwegingen is een andere trend dat *de facto* situaties, bijvoorbeeld *de facto* gezinsleven, meer erkenning krijgen. Daarnaast lijkt er in toenemende mate aandacht te zijn voor belangenafwegingen in concrete, individuele gevallen.

De Europese jurisdicties hebben over het algemeen een behoorlijk reactieve, pragmatische en incrementalistische benadering gekozen in moreel gevoelige onderwerpen. Met name de benadering van beide Europese Hoven kan in sommige gevallen zelfs omschreven worden als ‘ontwijkend’. Niettemin hebben beide Hoven een vergelijkbare redeneringswijze toegepast, die ook wel wordt geduid met de term ‘vastklikmethode’ (‘in for a penny, in for a pound approach’). Dit komt erop neer dat staten mogen beslissen of ze op deze terreinen een bepaald recht of een bepaalde

aanspraak op nationaal niveau toekennen, maar zodra ze inderdaad besluiten dat recht of die aanspraak toe te kennen en ze daarbij handelen binnen de reikwijdte van het Europees recht, moeten ze dat ook doen op een wijze die aan Europese standaarden voldoet. Staten worden dus gehouden de gevolgen van hun keuzes in moreel gevoelige onderwerpen te dragen. Daarnaast komen in de rechtspraak van het EHRM ten aanzien van beide casestudy's variaties op de 'margin of appreciation' doctrine voor. Zij betreffen met name het gebruik van op consensus gebaseerde overwegingen bij bepaling van de omvang van deze beoordelingsruimte.

Eén van de algemene observaties van hoofdstuk 14 is dat ondanks dat de EU beperkte bevoegdheden heeft en het EHRM een wijde 'margin of appreciation' toekent in veel van de moreel gevoelige onderwerpen die in dit onderzoek centraal staan, niet kan worden ontkend dat er in toenemende mate (indirecte) Europese regulering bestaat op deze terreinen, zowel voor interne als voor grensoverschrijdende situaties. Dit heeft ook gevolgen voor de verscheidenheid aan nationale morele keuzes binnen de Europese Unie. De vastklikmethode van de Europese Hoven, zoals hierboven omschreven, heeft (potentieel) in het bijzonder gevolgen voor die verscheidenheid. Deze draagt namelijk het risico met zich een 'alles of niets' benadering te worden en kan op die manier een wig drijven tussen de Europese staten. Bovendien hebben grensoverschrijdend verkeer en de 'legal responses' daarop – of ze nu bewust door staten gekozen zijn of aan hen zijn opgelegd door Europees recht – ook gevolgen voor de (verscheidenheid in) morele keuzes. In beginsel kan grensoverschrijdend verkeer ertoe bijdragen dat nationale regelgeving voor interne situaties – en daarmee dus (een verscheidenheid in) morele keuzes – gehandhaafd kunnen worden. Dit geldt met name indien op Europees niveau een uitbestedingsbenadering (zie hierboven) is gekozen. Waar Europees recht daarentegen andere 'legal responses' voorschrijft, kan een dergelijk effect van grensoverschrijdend verkeer worden afgezwakt. Dit gaat met name op indien staten onder Europees recht verplicht worden de juridische implicaties van grensoverschrijdend verkeer te erkennen en dus dat verkeer te accommoderen. In dat geval kunnen zij zich namelijk gedwongen voelen hun nationale regelgeving voor interne situaties aan te passen aan de normen die zij onder Europees recht op grensoverschrijdende situaties moeten toepassen. Dit impliceert tevens dat waar een uitbestedingsbenadering wordt toegepast, staten aan de restrictievere kant van het morele spectrum geneigd te zijn daar te blijven, terwijl accommodatieverplichtingen en zorgen over de juridische gevolgen van grensoverschrijdend verkeer staten ertoe kunnen aanzetten te verschuiven naar de liberalere kant van dit spectrum.

Hoofdstuk 14 concludeert verder dat in veel situaties complexe belangenafwegingen en ethische bezwaren tegen bepaalde praktijken zijn of worden ingehaald door de realiteit. Zelfs waar nationale wetgevers dat wensten op ethische of morele gronden, zijn zij niet in staat gebleken te voorkomen dat sommige zaken realiteit en dientengevolge rechtsfeiten werden. Staten kunnen sommige praktijken die zij ongewenst achten wel verbieden of beperken binnen de eigen rechtsorde, maar voorkomen dat mensen daarvoor naar het buitenland gaan is veel moeilijker gebleken.

Daardoor geldt des te meer in grensoverschrijdende situaties dat de realiteit het recht heeft ingehaald en voorgeschreven.

Het slothoofdstuk rondt af met de observatie dat in grensoverschrijdende situaties in feite een uniek rechtsdomein van toepassing is. Zij die grenzen oversteken (binnen de EU), betreden een speciale dimensie van het recht die, behalve de EU vrij verkeersregels en Internationaal privaatrecht ook andere rechtsgebieden omvat, eerst en vooral de mensenrechten.

